

Щодо започаткування у Скіфії династії скіфів-царських

Б. М. Мозолевський

У статті обґрунтовується гіпотеза про зміну у Скіфії наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. династичної лінії верховних царів, внаслідок якої владу на себе перебрали так звані скіфи-царські (сколоти).

Останніми роками набула реабілітації і подальшого розвитку концепція Степової Скіфії, обґрунтована у повоєнні роки М. І. Артамоновим, Б. М. Граковим, А. І. Мелюковою та І. В. Яценко, а згодом заперечена О. І. Тереножкіним, В. А. Іллінською, П. Д. Ліберовим та ін.¹ Найбільш послідовно зараз її відстоюють Д. С. Раєвський, І. В. Яценко та Б. А. Шрамко². Свою карту Скіфії, північний кордон якої на Лівобережжі проходить по Орелі, а на Правобережжі — по вододілу басейнів Дніпра і Південного Бугу, нещодавно запропонував і автор³.

Вивчення поховальної обрядовості скіфської знаті, доповнене відкриттям у степовій зоні УРСР трьох зосереджень аристократичних курганів, дало нам крім цього можливість поставити питання про реальність існування трьох автономних царств, на які, згідно Геродотові, поділялася Скіфія, і навіть запропонувати локалізацію цих царств разом із племенами, що населяли їх, на географічній карті України. Останнє у свою чергу викликало необхідність дослідити проблему станової сутності населення кожного із виділених царств і торкнутися історії їх становлення.

Залишаючи поки що осторонь ці складні питання, відзначимо лише, що вся сукупність писемних і археологічних джерел дозволяє завбачати у Скіфії такі царства, умовно названі нами за географічною ознакою:

1. Західне (Побузьке), населене калліпідами, алісонами та скіфами-аротерами (легендарні нащадки Ліпокса — авхати);

2. Нижньодніпровське, населення якого становили племена скіфів-георгой та скіфів-кочовиків (нащадки Арпокса — катіари і траспії, — в котрих Ж. Дюмезіль вбачає володарів великої рогатої худоби та конярів), а також геррів;

3. Кримсько-Приазовське, що належало скіфам царським (вони ж — нащадки легендарного царя Колакса — сколоти).

Подальше вивчення проблеми не тільки переконало нас у правильності шляху, вибраного для її вирішення, але й дало можливість торкнутися деяких загальних питань історії утвердження Скіфії, одному із яких і присвячено пропоновану статтю.

Поділ країни на три царства скіфи приписували першому їхньому цареві Колаксаю (Геродот, IV, 7). Очолили царства, згідно легенди, його сини. При цьому переказ по-дивному обминає питання про те, як між ними були розподілені перелічені перед цим легендарні племена.

¹ Див.: Погребова Н. Н. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР в 1952 г. // ВССА.— М., 1954.— С. 16; Петренко В. Г. Задачи и тематика конференции // ПСА.— М., 1971.— С. 5; Нейхард А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— М., 1982.— С. 82—162; Археология СССР: Степи Евразийской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 40—48.

² Яценко И. В., Раевский Д. С. Некоторые аспекты состояния скифской проблемы (обзорная статья) // НАА.— 1980.— № 5.— С. 102—121; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— С. 4—12 та ін.

³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. М. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 179—232.— Рис. 162; Мозолевский Б. М. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 122—138.— Рис. 12.

на — паралати (сколоти) ⁴, авхати, катіари і траспії. Між тим проведене нами зіставлення історичних етносів, співвіднесених із трьома скіфськими царствами, з даними легенди, не залишає сумніву в тому, що населення кожного із них скіфи все-таки пов'язували з «доцарственим» тріумвіратом — нащадками Колаксія, Ліпоксія та Арпоксія ⁵.

Таким чином, поділ країни на три частини фактично передував воцарінню синів Колаксія. Легенда лише обґрунтовувала законність царювання у всіх трьох підрозділах країни династії Колаксія, хоч насправді у двох царствах із трьох владу було узурповано нею. Імовірно, для того, щоб завуалювати цей факт, редактори остаточної версії легенди й змушені були замовчувати питання про те, які із племен відійшли до того чи того царства ⁶.

Згідно легенди, одне із царств, а саме те, де зберігалось і щорічно вшановувалось священне золото, за територією (чи населенням?) було більшим від інших. Легенда подає справу так, буцім Колаксі зумисне зробив його таким. Проте перевага одного із царств над іншими підкреслюється і в розповіді Геродота про хід скіфо-персидської війни (IV, 120), що дає підставу вбачати у легенді лише переосмислення реальних історичних подій — об'єднання поділеного на два угруповання більш давнього населення Північного Причорномор'я сколотами (скіфами царськими), що з'явилися тут пізніше, посівши Крим і Північне Приазов'я.

Із розповіді Геродота також відомо, що царем більшого із скіфських царств за скіфо-персидської війни був Іданфірс. Йому ж належала і верховна влада у Скіфії. Менші царства очолювали Скопасіс і Таксакіс.

З огляду на зверхність у країні скіфів царських, можна було б припустити, що саме їх, тобто Кримсько-Приазовське царство, і репрезентував Іданфірс, тоді як Таксакіс і Скопасіс владарювали над Західним та Нижньодніпровським. Проте деякі подробиці перебігу війни змушують взяти під сумнів наведене твердження ⁷.

Виходячи із елементарної життєвої логіки, цілком природно припустити, що при виробленні стратегічного плану ведення війни кожен із трьох загонів скіфського війська, що належали окремим царствам, отримував завдання, яке не тільки найбільше відповідало його силі і специфіці, але й враховувало територіальні зацікавлення, — хоч би для полегшення орієнтування на місцевості.

У зв'язку з цим нам уявляється вищою мірою показовим той факт, що розпорядження рухатися вздовж північного берега Меотіди, тобто по володіннях скіфів царських, отримав загін не Іданфірса, як слід було б сподіватися, а Скопасіса. Загони ж Іданфірса та Таксакіса взяли на себе завдання, що дозволяло їм при відступі на північ перебувати безпосередньо поблизу територій Західного та Нижньодніпровського царств.

Не випадковим, імовірно, було й об'єднання загону Скопасіса із савроматами, а Іданфірса і Таксакіса — з гелонами та будінами. Вважаємо, що підставою саме для такого об'єднання була не тільки та

⁴ Про взаємовідношення вказаних понять див.: Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч. — С. 219.

⁵ Там же. — С. 205—222.

⁶ Повністю дотримуємося висновку А. М. Хазанова про те, що записана Геродотом версія легенди склалася внаслідок об'єднання кількох різночасових і різноетнічних переказів. Оформлення її було покликано підкреслювати спільність походження всіх скіфів і споконвічність притаманних їй політичних та соціальних відносин (Хазанов А. М. Социальная история скифов. — М., 1975. — С. 15—55).

⁷ Трактуючи розповідь Геродота про скіфо-персидську війну як фольклорний твір, в якому відбилася не стільки конкретна історична подія, скільки соціокультурні настанови суспільства, що випливають із його космогонічних уявлень, Д. С. Раевський вважає, що реконструкція на підставі цієї розповіді «реального перебігу воєнних дій — завдання практично нездійсненне» (Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 70, 71). Повністю солідаризуючись із вченим щодо перебільшень у Геродота характеру скіфо-персидської війни, підпорядкування розповіді про неї специфічним закономірностям фольклорної творчості (див.: Теренож-

обставина, що савромати, гелони і будіни мешкали на шляху пересування відповідних загонів. Геродот недвозначно свідчив, що, згідно легенді, савромати пішли від амазонок і скіфів не просто в Скіфії, а на північному узбережжі Меотіди, отже, є всі підстави гадати, що вони були споріднені насамперед з тією частиною скіфського населення, котра володіла вказаною територією, іншими словами — зі скіфами царськими. Що ж до гелонів, котрі мешкали на землі будінів, то, як ми намагалися довести в іншій праці, своїм походженням вони були пов'язані безпосередньо із західною тріадою скіфських племен — калліпідами, алізопами та скіфами-аротерами, в широкому розумінні — авхатами⁸.

Таким чином, з одного боку, саме спорідненістю зі скіфами, а не будь-якими іншими міркуваннями можна пояснити згоду взяти участь у війні савроматів, гелонів і будінів, землі яких були навіть більш віддалені від місця переправи Дарія у Північне Причорномор'я, ніж володіння інших племен. З іншого ж боку, об'єднання савроматів із загоном Скопасіса, а гелонів і будінів — з армією Іданфірса і Таксакіса, править додатковим свідченням, що останні репрезентували населення Нижньодніпровського та Західного царств, а Скопасіс — Кримсько-Приазовського, тобто скіфів царських.

Красномовним підтвердженням висунутого припущення може бути також характер окремих загонів скіфського війська. Є. В. Черненко цілком слушно зазначає, що загін Скопасіса складався виключно із кінноти⁹. Значно менша рухливість протягом всієї війни з'єднання Іданфірса і Таксакіса, навпаки, свідчить про те, що значну частину його становила піхота. Відома про це й безпосередня вказівка Геродота (IV, 134). Природно, що кінноту Скопасіса вірогідніше пов'язувати знову ж таки зі скіфами царськими, тоді як обтяжене піхотою з'єднання Іданфірса — Таксакіса — з нижньодніпровськими та західними племенами.

Про непричетність Іданфірса до скіфів царських і, навпаки, зв'язок його з нижньодніпровськими племенами, свідчить сам його родовід (Геродот, IV, 76). Геродот називає його сином царя Савлія і племінником Анахарсіса, свідчення про яких пов'язані з Гілеєю. Якби Савлій та Анахарсіс належали до скіфів царських, що мешкали у Приазов'ї і Криму, вільна поява їх у пониззі Дніпра ледве чи була б можливою, на що звертала вже увагу Ю. К. Колосовська¹⁰. Залишається лише визнати, що вся династійна лінія, про яку повідомляв Геродот Тімн (Спаргапіф — Лік — Гнур — Савлій — Іданфірс), ніякого відношення до скіфів царських не мала.

Таким чином, складається на перший погляд парадоксальна ситуація: в країні, де, за свідченням Геродота, зверхність мали скіфи царські, функції верховного володаря виконує не їхній ватаг, а цар одного із царств, підпорядкованих скіфам царським.

Звичайно, цей уявний парадокс можна було б розв'язати посиленням на те, що царі всіх трьох царств однаково належали до династії скіфів царських і, відтак, верховна влада у всіх випадках залишалась за ними. До цього ж Іданфірс був царем найбільшого із царств, володарем символічних небесних дарів, тому роль верховного володаря він переймав на підставі настанови самого Колаксія. Повторюю, таке пояснення повністю виключити не можна. Однак, переймаючи його, ми змушені будемо визнати, що скіфи царські, прямі наступники Колаксія, виявилися такими нерозумними, що поступилися більшою і, ма-

кин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 231), настійно наполягаємо, що у багатьох відношеннях ця розповідь заснована на автентичних реаліях, котрі сучасний історик не тільки може, але й зобов'язаний залучати до історичних реконструкцій. Насамперед це стосується географічної, етнічної та політичної конкретики, на тлі якої скіфи зобразили уявний похід Дарія вглиб країни.

⁸ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 208—211, 231.

⁹ Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— К., 1984.— С. 87.

¹⁰ Колосовская Ю. К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // ВДИ.— 1982.— № 4.— С. 54.

буть, кращою територією країни нащадкам одного із братів Колакся, що зазнав від нього поразки, і до того ж у їхній землі, на їхнє опікування залишили свої родові святині. Припустити таке у суспільстві міфопоетичної свідомості, де кожен суспільний вчинок строго регулювався традицією і не мислився поза божественними настановами, просто неймовірно. Тому для розв'язання встановленого вище парадокса слід шукати інші пояснення.

А. Ю. Алексеев першим наслідився оприлюднити в загальних рисах давно вже відоме більшості скіфознавців спостереження про те, що культура причорноморських кочовиків VII—IV ст. до н. е. у принципі розпадається на дві майже дискретні групи: одна з них (архаїчна) датується VII—VI, друга (класична) — V—IV ст. до н. е. Зміна їх; відзначає А. Ю. Алексеев, відбувається в дуже короткий термін — протягом кількох десятиліть з кінця VI до початку V ст. до н. е. Із цього дослідник робить майже однозначний висновок: становлення класичної Скіфії слід пов'язувати виключно з новим імпульсом із східної зони євразійських степів, менш вірогідно, — з Північного Кавказу, іншими словами, — з вторгненням у Північне Причорномор'я нової хвилі численного населення. Можливість такого вторгнення дослідник досить упевнено обґрунтовує тиском на кочівницький світ персидської імперії, викликаним воєнною діяльністю на Сході Кіра II та Дарія I¹¹.

Незважаючи на послідовність запропонованої А. Ю. Алексеевим концепції, остаточний його висновок про часткову (при тому досить значну) зміну населення в Скіфії наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. ледве чи можна прийняти. По-перше, на нашу думку, відмінність культури архаїчної і класичної Скіфії дещо перебільшена дослідником. Говорити про неї взагалі слід дуже обережно, враховуючи, що пам'ятки VII — корінного VI ст. до н. е. у степовій Україні відомі буквально одиницями¹². По-друге, уявляється зовсім неймовірним, щоб інформатори Геродота не розповіли йому про таку визначну подію, що сталася у Північному Причорномор'ї всього за кілька десятиліть до його відвідин Скіфії, коли б ця подія насправді мала місце.

Більш слушним вважаємо посилення А. Ю. Алексеева на загальновідомий факт перерви у династійній історії скіфських царів, що припадає саме на порубіжжя VI — V ст. до н. е. (між царюванням Іданфірса та Аріаніфа). Згадана перерва привертала увагу ще Б. М. Гракова, котрий пропонував заповнити її правлінням царя Аріанта, згаданого Геродотом (IV, 81) побіжно, не наполягаючи, однак, на такій позиції¹³.

Натомість Ю. Г. Виноградов, досліджуючи знайдений на території Фракії так званий перстень Скіла, висловив вмотивовану думку про те, що на роль для заповнення відзначеної династійної лакуни більш підходить цар Аргот, ім'я якого поміщене на персні¹⁴. Ю. Г. Виноградов наводить вагомні аргументи на користь того, що Скілові Аргот мав доводитися дідом (батьком Аріаніфа) або принаймні дядьком. Правління його могло здійснюватися в 490—510 рр. до н. е.¹⁵

¹¹ Алексеев А. Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл. VI республ. конф. молодых археологов. — К., 1987. — С. 5, 6; Алексеев А. Ю. Великая Скифия или две Скифии? // Скифия и Боспор: Археологич. материалы к конф. памяти акад. М. И. Ростовцева. — Новочеркасск, 1989. — С. 85—87.

¹² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — С. 89—118.

¹³ Граков Б. Н. Легенда о скифском царе Арианте // История, археология и этнография Средней Азии. — М., 1968. — С. 102.

¹⁴ Виноградов Ю. Г. Перстень царя Скила. Политическая и династийная история скифов первой половины V в. до н. э. // СА. — 1980. — № 3. — С. 92—109.

¹⁵ Кузнецова Т. М. зробила спробу довести, що на персні зображено зовсім не скіфську богиню, а «жаноподобного Діоніса з люстерком та жезлом» (Кузнецова Т. М. О сюжете изображения на перстне Скила // КСИА АН СССР. — 1986. — Вып. 186. — С. 3—8). На цій підставі вона вбачає в Арготі (з іранської — «благословенний», «той, що володіє цінним знанням») не скіфського царя, а жерця Діоніса, від якого перстень буцім і потрапив до Скіла. Проте аргументація дослідниці не переконує: коли

Вивчення символічних зображень та напису на персні Скіла, що перейшов до нього від Аргота як спадкова ознака влади, а також аналіз усієї історичної обстановки в Північному Причорномор'ї наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. усталив Ю. Г. Виноградова у переконанні, що Аргот був не просто попередником Аріапфіа, батька Скіла, а засновником нової династії, котра, покінчивши з правлінням попередньої (династії Спарганіфа), започаткувала проведення зовсім нової як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Запропонована нами локалізація трьох скіфських царств і зіставлення з ними поведирів скіфського війська за війни з Дарієм дають можливість не лише підтвердити цей висновок, але й поглибити та конкретизувати його висуненням зустрічної гіпотези про те, що династична лінія від Спарганіфа до Іданфірса представляла побузькі або нижньодніпровські племена, іншими словами — населення Старої Скіфії. Що ж до скототів — основного населення Кримсько-Приазовського царства, — то вони приходять до влади тільки з воцарінням Аргота: саме з цього і тільки з цього часу вони й отримують ім'я скіфів царських.

І саме за ті 50—60 років, що відділяли відвідання Геродотом Північного Причорномор'я від воцаріння династії скіфів царських, в Скіфії і склалася та політична та етно-соціальна обстановка, яку батько історії описав у IV книзі.

Зовнішньополітичний аспект змін, що наступили з утвердженням нової династії, досить повно окреслений Ю. Г. Виноградовим¹⁶, — вони дійсно вражають. Але нам уявляється, що ще більш різючі зміни відбулися в цей час у внутрішньому житті скіфського суспільства: саме зі смертю Іданфірса кінчається перша, табірна стадія його кочування і починається друга, напівкочова.

Згідно С. О. Плетнєвої, перша стадія кочування середньовічних спільностей відповідає періодові навал. Населення їх становить аморфну, багатоетнічну і багатомовну масу з ладом воєнної демократії. Поховання різнообрядові, як правило, впускні в кургани попередніх часів, розкидані по всіх шляхах навал і перекочувань. Могили знаті ретельно конспіруються. Внаслідок злиття підкорених і тих, що приєдналися, спільностей з основною матеріальною культурою останньої майже повністю зникає. Залишаються тільки ті її вияви, що стосуються удосконалення у військовій справі. Лише на переході до другої стадії кочування вона починає замінюватися новою, — складеною із кількох культур і багатьох культурних впливів¹⁷.

Ця характеристика, зроблена С. О. Плетнєвою для першої стадії кочування середньовічних суспільств, у повному розумінні дослівно може бути застосована і до скіфського суспільства не лише VII, але й VI ст. до н. е.

Другу стадію кочування, за визначенням С. О. Плетнєвої, можна назвати періодом «знаходження батьківщини». Навали в цей час змінюються набігами на сусідні племена. Територія кочування обмежується, у орд та родів з'являються місця для сезонних стійбищ. Поруч із зимівниками починають виникати постійні могильники з надмогильними спорудами (кургани, огорожі тощо). Зароджується хліборобство, що практикується на полях навколо зимівників найбільшю частиною населення. Воєнно-демократичний лад поступово змінюється класовим. Оформляються перші державні утворення — союзи племен. На чолі їх стають найбільш енергійні і економічно сильні хани. Формується етніч-

за великого бажання у фігурі на шитку персня ще й можна запідозрити зображення жоноподібного Діоніса, то як пояснити чисто іранське ім'я його жерця? Нічого не змогла протиставити Т. М. Кузнецова і текстологічному дослідженню Ю. Г. Виноградова, котре також незаперечно підтверджує первісну належність персня цареві Арготові. Отже, коли інтерпретація персня, запропонована Ю. Г. Виноградовим, ґрунтується на вичерпному аналізі всієї сукупності його особливостей, то Т. М. Кузнецова намагається протиставити йому лише вибіркові особисті враження.

¹⁶ Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 106—108.

¹⁷ Плетнєва С. А. Кочевники средневековья.— М., 1982.— С. 14, 17.

на спільність та спільність мови. Стають наочними перші риси етнографічної культури¹⁸.

Саме з кінця VI і до середини V ст. до н. е. всі ці ознаки з'являються і поступово починають набувати все більшої ваги серед степових старожитностей Північного Причорномор'я. Археологічно вони відбиваються у масовій з'яві поховань з обрядовістю та речами матеріальної культури, що, неухильно розвиваючись, проіснують тут до кінця IV ст. до н. е.¹⁹ З кінця VI — початку V ст. до н. е. в кожному із трьох скіфських царств починають виділятися поховання знаті, іноді впушені ще в кургани доби бронзи, але все частіше — під власними насипами²⁰. В місцевості Герри навколо кам'яно-нікопольської переправи через Дніпро засновується кладовище верховних скіфських царів, котре виразно простежується принаймні від середини V ст. до н. е.²¹ і демонструє тісний зв'язок із похованнями замолочанського Приазов'я²². З кінця V ст. до н. е. в Нижньому Подніпров'ї чітко фіксуються сліди осілості і хліборобства²³, появи яких тут, слід гадати, передувала більш-менш тривала «прихована» форма, — без стаціонарних поселень, навколо зимівників, зосереджених переважно у Великому Лузі, на яких населення мешкало ще, можливо, в кибитках та легких пересувних юртах.

Виразні свідчення про зміни, що відбулися в скіфському суспільстві в розглядуваній проміжок часу, можна віднайти і в розповіді Геродота.

Дійсно, коли ще під час війни з персами, наприкінці VI ст. до н. е., Скіфія поділялася на три автономних царства, то, описуючи етнічну географію країни в середині V ст. до н. е., Геродот не згадує вже про них ані словом, хоч саме тут він і мав би визначити їх кордони, аби царства продовжували існувати з колишнім статусом. В його час Скіфія поділялася лише на області, номи та округи. Б. М. Граков аргументовано пропонував завбачати у номах території окремих племен²⁴. В такому разі є всі підстави гадати, що на області до середини V ст. до н. е. перетворилися колишні царства, позбавлені будь-яких залишків самостійності і очолювані правителями із числа скіфів царських, що призначалися верховним царем. У цьому плані вищою мірою показово, що співставляти області з царствами вважав за можливе ще Б. М. Граков, хоч і не мав для цього щонайменших доказів²⁵.

На підтвердження думки про те, що лише за часів Атея у Скіфії виникає єдина держава, дослідники вказують на відсутність у джерелах згадок про його співправителів²⁶. Але ж не подибуємо будь-яких згадок про співправителів і відомих для V ст. до н. е. царів — Аріапіфа, Скіла, Октамасада. Так само фразу Страбона про те, що «Атей... здається, владарював над більшістю тутешніх варварів» (VII, 3, 18) (коли він дійсно був царем усїєї Скіфії, а не ватажком якоїсь групи населення у Північно-Західному Причорномор'ї, до чого схиляються декотрі дослідники), ще не слід сприймати у тому розумінні, що він перший владарював над Скіфією одноосібно. Наведені нами вище матеріали засвідчують, що єдиновладдя в ній утвердилося з кінця VI — початку V ст. до н. е., — з воцарінням династії так званих скіфів царських. Воно було викликане внутрішнім суспільно-економічним розвитком північнопричорноморської людності, що зумовив перехід її до

¹⁸ Там же. — С. 36.

¹⁹ Мозолевський Б. М. Товста Могила. — К., 1979. — С. 162.

²⁰ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. — Л., 1974. — С. 73, 74.

²¹ Мозолевський Б. Н. К вопросу о скифском Герросе // СА. — 1986. — № 2. — С. 78—81; Тереножкин А. И., Мозолевський Б. Н. Указ. соч. — С. 189—194.

²² Тереножкин А. И., Мозолевський Б. Н. Указ. соч. — С. 150—177.

²³ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36; Гаврилюк Н. А. Структурное превращение хозяйства Степной Скифии // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. — Кировоград, 1987.

²⁴ Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971. — С. 34.

²⁵ Там же.

²⁶ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — С. 164.

другої стадії кочування, коли у кочовиків тільки й стає можливою поява перших державних утворень типу союзів племен, на чолі яких стають найбільш могутні роди.

З огляду на все сказане досі можна стверджувати, що остаточне оформлення так званої скіфської етногонічної легенди, про яке йшлося на початку статті, також було пов'язане з подіями кінця VI — початку V ст. до н. е. — утвердженням першого державного об'єднання із скіфами царськими на чолі. Тепер вона мала прокламувати спільність походження і добровільність об'єднання під владою верховного царя всього причорноморського населення, так само як раніше обґрунтовувала його потрібну автономію²⁷.

Однією із суттєвих ознак другої моделі кочового суспільства, що відповідає другій стадії кочування, є формування етнічної спільності і спільної для неї мови. На жаль, наші джерела з цього питання надто бідні, — ми не знаємо, ні коли почалося формування «скіфської» мови, ні коли воно закінчилося. Проте виходячи з того, що Геродот чітко вказує на нескіфську мову найближчих північних сусідів Скіфії, можна гадати, що до часу подорожі його до Північного Причорномор'я скіфська мова як така вже повністю склалася. У всякому разі Геродот не дає навіть натяку на те, що хоч якийсь із підвладних скіфам царським племен розмовляло б не скіфською. А, чень, відзначив же він навіть діалектну відмінність скіфської і савроматської (Геродот, IV, 117), як і змішану з грецькою скіфську мову гелонів (IV, 108), та ще, можливо, калліпідів (IV, 17).

Імовірно, процес складення загальноскіфської мови в країні завершився досить швидко з історичної точки зору. Цьому мала сприяти та обставина, що підкорене скіфами царськими населення Північного Причорномор'я, як і вони самі, відносилось до північно-західної гілки іранської спільності. Разом з тим, враховуючи, що перші іранці при заснуванні у Північному Причорномор'ї асимілювали значний контингент місцевого, найімовірніше, відмінного від них за мовою населення, слід гадати, що їх мова включала ще багато місцевих елементів. З огляду на це у плані нашої теми можна вважати вкрай суттєвим, що О. М. Трубачов, віднаходячи у скіфській великий пласт індоарійської, саме з останньої ладен виводити більшість імен династійної лінії Спарганіфа — Іданфірса, як і назву самого Борисфена, що протікав по землях давньоскіфських племен²⁸.

Археологічні матеріали засвідчують, що менш повільними темпами у новоствореному державному об'єднанні стиралися етнографічні особливості північнопричорноморських племен. Особливо наглядно відбивається це в поховальній обрядовості скіфської знаті: багато її елементів набувають закінчених, уніфікованих форм лише у другій половині IV ст. до н. е.²⁹ Можна припустити, що провідником поширення нової етнографічної культури і була саме знать скіфів царських, котра після об'єднання останніми країни почала витіснити з адміністративних посад у нижньодніпровських і західних землях колишню родову знать.

Отже, не зважаючи на всю глибину скіфської історії³⁰, у тому вигляді, як описав її Геродот, Скіфія склалася лише в першій половині V ст. до н. е., після того, як по зіткненні з персами у ній утвердилася династія так званих скіфів царських. Становлення її культури було наслідком розвитку процесів внутрішнього суспільного життя і цілком може пояснюватися без будь-яких зовнішніх імпульсів. Що ж до можливості притоку у Скіфію на межі VI—V ст. до н. е. певного контингенту нового населення, яким А. Ю. Алексеев і ладен пояснювати всі нововведення відзначеного періоду, то тут може йтися виключно про повернення у Північне Причорномор'я тієї частини скіфської людності,

²⁷ Там же. — С. 166.

²⁸ Трубачев О. Н. «Старая Скифия» Геродота и славяне. Лингвистический аспект // ВЯ. — 1979. — № 4. — С. 34, 35.

²⁹ Мозолевський Б. М. Товста Могила. — С. 162.

³⁰ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч. — С. 229.

котра затрималася після передньоазіатських походів на Північному Кавказі. Подію цю можна пов'язувати тільки з переказом Геродота про битву скифського війська під час повернення його буцим із передньоазіатських походів з дітьми їхніх жінок та рабів (IV, 3),— ніякого іншого вторгнення зі сходу після сколотів, прихід яких, на нашу думку, визначається появою пам'яток чорногорівського типу³¹, істориком не зафіксовано. Враховуючи загальну тенденцію Геродота до стискування подій у часі, що вже неодноразово відзначалося дослідниками³², таке пізнє датування битви скифів «з нащадками рабів» не повинно викликати сумніву. У всякому разі ще до аналізу матеріалів, залучених у пропонованій статті, такого самого висновку ми дійшли і в одній із попередніх праць на підставі чисто умоглядних міркувань³³.

Б. Н. Мозолевский

ОБ УТВЕРЖДЕНИИ В СКИФИИ ДИНАСТИИ СКИФОВ-ЦАРСКИХ

Локализация упоминаемых Геродотом трех автономных скифских царств вместе с населявшими их племенами и сопоставление с ними трех царей, руководивших скифским войском во время скифо-персидской войны, привели к парадоксальному на первый взгляд выводу: до конца VI—начала V вв. до н. э. Скифию возглавляла династия, происходившая не из скифов царских, считавших, согласно Геродоту, всех прочих скифов своими рабами, а из более древних племен, обитавших на Южном Буге и в Нижнем Поднепровье.

Однако дальнейший анализ археологических материалов и данных письменной традиции в свете современного состояния изученности скифской проблемы убеждает, что династия так называемых скифов царских действительно приходит к власти уже после столкновения Скифии с Дарием I. Возвращение новой династии, с которой в Скифии устанавливается единовластие, было обусловлено социально-экономическим развитием скифской общности и знаменовало собой переход ее от первой (таборной) ко второй (полукочевой) стадии кочевания.

Тем не менее есть все основания полагать, что отмеченное событие по времени совпадает с возвращением в Северное Причерноморье части скифского населения, задержавшегося после переднеазиатских походов на Северном Кавказе. Оно может быть отождествлено только с рассказом Геродота о битве скифского войска при возвращении его якобы из переднеазиатских походов с детьми оставшихся на родине жен скифов и их рабов.

B. N. Mozolevsky

CONCERNING THE ORIGIN OF THE DYNASTY OF TSAR'S SCYTHIANS IN SCYTHIA

Localization of the three autonomous Scythian kingdoms (mentioned by Herodotus) with their tribes and comparison of their relation to three tsars who headed the Scythian army during the Scythian—Persian War has led to a paradoxical, at first sight, conclusion: till the late 6th—early 5th centuries B. C. Scythia was headed by a dynasty, which had not originated from the tsar's Scythians, who (according to Herodotus) considered all other Scythians to be their slaves, but from more ancient tribes which inhabited the South Bug and Lower Dnieper Areas.

However, further analysis of archeological material and the data of writing tradition in the light of the present-state knowledge of the Scythian problem convinces that the dynasty of the so-called tsar's Scythians really came to power after the conflict between Scythia and Dary I. The accession to the throne of the new dynasty, which establishes the autocracy in Scythia was due to the socio-economic development of the Scythian community, and it signified its transition from the first (camp) to the second (half-nomadic) stage of roaming.

³¹ Там же.

³² Дьяконов И. М. История Минди.— М.— Л., 1956.— С. 245; Раевский Д. С. Модель мира ...— С. 55; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 225.

³³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 232.

Nevertheless we have every reason to suppose that the mentioned event coincides in time with coming back to the North Black Sea Area of part of Scythian population which stayed too long after the Fore-Asian campaigns in the North Caucasus. This may be only identified with Herodotus' tale about the battle of the Scythian army, when it was, supposedly, returning from the Fore-Asian campaigns with children of Scythians' and slaves' wives who stayed on the native land.

Одержано 03.06.90.

Костюм ольвіополітів елліністичної доби

М. В. Скржинська

У статті на матеріалах із розкопок Ольвії автор вперше спробував відтворити костюм греків античних міст Північного Причорномор'я.

Дослідження повсякденного життя і побуту давніх народів, що населяли територію нашої країни, посідає скромне місце у вітчизняній історіографії. Про костюм еллінів, які жили ціле тисячоліття в античних містах Причорномор'я, лише коротко згадується в загальних працях, присвячених побуту. Зокрема відзначається, що в класичний та елліністичний періоди елліни одягалися так само, як і греки Середземномор'я, а з перших століть стали носити каптан і штани, запозичені у місцевого населення¹.

Зарубіжна історіографія має дещо ширші дані про грецький костюм², але вони ґрунтуються на матеріалах, що характерні для всієї Греції без виділення особливостей окремих центрів. Виняток становлять кілька статей про костюм афінян³, оскільки інформація про їх побут найбільша. Тим часом археологічні матеріали дають можливість провести подібне дослідження і щодо міст Північного Причорномор'я. Відтворенню вигляду одягу чоловіків, жінок і дітей Ольвії елліністичного періоду і присвячено статтю.

Сучасні знання про костюм еллінів складаються із свідчень античних авторів, археологічних залишків і аналізу пам'яток образотворчого мистецтва. Антична література майже не приділяла уваги побутовим темам, тому в ній мало відомостей про одяг. Археологічні матеріали за винятком прикрас, також досить бідні. Найбільш багате за інформацією образотворче мистецтво. Всі загальні спостереження повністю відповідають свідченням про костюм ольвіополітів догетського розгрома міста у I ст. до н. е.

Існує лише одне писемне свідчення: посередня вказівка Геродота (IV, 78) на те, що громадяни Ольвії носили грецький одяг. Історик пише, що скіфський цар Скіл, прихильник еллінського способу життя, перебуваючи в Ольвії, змінив свій костюм на грецький. Однак конкретні деталі дійшли до нас лише з доби еллінізму, коли зображення одягу з'являються у творах мистецтва, виконаних місцевими майстрами. Насамперед це стосується теракот. Великий інтерес становить розпис на вазі із зображенням скорботної матері померлої дівчинки, служниці,

¹ Ланін В. В. Побут // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 2.— С., 479—482; Цветаева Г. А. Одежда и украшения // АГСИ.— М., 1984.— С. 236—237; Козуб Ю. И. Быт // Археология Украинской ССР.— К., 1986.— Т. 2.— С. 504—513.

² Abrahams E. Greek Dress.— London, 1908.— 134 p.; Bieber M. Griechische Kleidung.— Berlin-Leipzig, 1928.— 100 s.; Hope Th. Costume of the Greeks and Romans.— New-York, 1962.— 450 p.

³ Barker A. Domestic Costumes of the Athenian Woman in V—IV B. C. // AJA.— 1922.— V. 26.— P. 410—425; Geddes A. Rags and Riches: the Costume of Athenian Men in Fifth Century // Classical Quarterly.— 1987.— N 2(N 37).— P. 307—331.